

УДК 94(=411.16)(497.11)"1941/1944"
314.151.3-054.7(=411.16)(497.11)"1941/1944"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2019.2.pet.59-82>

Оригинални научни рад

Примљен: 28. 8. 2018.

Прихваћен: 28. 5. 2019.

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Институт за новију историју Србије

ugansp@gmail.com

Бекства Јевреја са територије немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944.*

Апстракт: Рад представља покушај да се укаже на „анатомију“ Холокауста који се десио на тлу немачке окупационе зоне у Србији у периоду од 1941. до 1944. тако што ће се анализирати: динамика Холокауста у Србији, место Јеврејског логора Земун и Концентрационог логора Бањица у Холокаусту, мотиви који су натерали неке од припадника јеврејске заједнице да се „склоне“ и потраже уточиште на територијама које су улазиле у састав других окупационих зона (италијанске, мађарске, бугарске) на којима је однос према припадницима јеврејског народа био донекле флексибилнији.

Кључне речи: Холокауст, немачка окупациона зона у Србији, влада Милана Недића, Јеврејски логор Земун, Концентрациони логор Бањица, скривање

Холокауст на тлу немачке окупационе зоне у Србији

Напад Немачке и њених савезника на Југославију почео је 6. априла 1941, чиме је Југославији објављен рат. Врло брзо је уследила капитулација Војске Краљевине Југославије и подела југословен-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (No. 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, као и на међународном пројекту *Paths to Survival? Yugoslav Jews and the Italian Occupation Zone 1941–1943*, који је реализован током 2016/17. године.

ске територије између сила Осовине. Територија данашње Републике Србије нашла се у саставу неколико окупационих зона и једне марионетске државе. Највећи део данашње Србије окупирали су Немци. Прве мере против Јевреја на територији немачке окупационе зоне у Србији почеле су да се спроводе одмах након 6. априла 1941. године.¹ Кључну улогу у спровођењу репресивних мера над Јеврејима имала је окупациона управа, која се у великој мери ослањала на колаборационистички режим. Руководећа улога у решавању „јеврејског питања“ припадала је Гестапоу (Geheime Staatspolizei). Тајна државна полиција се састојала од руководећег центра у Београду и подручних испостава у унутрашњости Србије.² Најрепресивнија установа колаборационистичке владе Милана Недића је била Управа града Београда (УГБ). У оквиру ње је постојала Специјална полиција,³ у чијем се саставу налазило више одсека. Један од њих је био и Одсек за Јевреје и Цигане, односно VII одсек, који је радио све до 1943, када је престао да функционише пошто је Холокауст на тлу Београда, односно немачке окупационе зоне у Србији био скоро у потпуности окончан. Одсек за Јевреје и Цигане имао је заправо све мање „посла“ већ од маја 1942. и престанка рада Јеврејског логора Земун,⁴ због физичког уништења највећег броја Јевреја који су живели или су се затекли на тлу немачке окупационе зоне у Србији када је почео рат у Југославији.⁵ Када се каже „скоро у потпуности окончан“, то значи

1 О Холокаусту на тлу немачке окупационе зоне у Србији видети више у: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, (Београд: Službeni list SRJ, 2007); Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, (Београд: Рад, 1970).

2 Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 27.

3 О Специјалној полицији Управе града Београда више у: Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, (Београд: Српска школска књига, 2003). Проблемима колаборације на тлу немачке окупационе зоне у Србији баве се: Александар Стојановић (више у: Aleksandar Stojanović, „Planning a Social Transformation: A Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia“, *Токови историје* 1/2013, 135–152) и Наташа Милићевић (више у: Наташа Милићевић, „Опасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату“, *Токови историје* 1/2013, 309–322).

4 О Јеврејском логору Земун више у: Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992).

5 Холокауст на територији немачке окупационе зоне у Србији, према званичним извештајима окупационих власти, окончан је до маја месеца 1942. године. Најпре су у јесен 1941. стрељани сви мушкарци Јевреји. У децембру 1941. почела је изградња Јеврејског логора Земун, у који ће до фебруара 1942. бити доведено око 6.500 претежно јеврејских жена и деце из Београда и са територије целе

да је на овој територији ипак било живих Јевреја и после маја 1942. године. У највећем броју случајева радило се о појединцима који су, кријући се, покушавали да избегну репресивне мере које су биле уперене против Јевреја.⁶ Потера за одбеглим Јеврејима трајала је од првих дана окупације па до повлачења окупационих и квислиншких власти у октобру 1944.⁷ Интензитет потере за одбеглим Јеврејима био је најјачи у време отварања Јеврејског логора Земун тј. крајем 1941. и почетком 1942. јер је управо овај логор требало да има централно место у „коначном решавању јеврејског питања“ у Србији. Долазак пролећа 1942. године појачао је потеру пре свега за комунистима,⁸ који су након пропасти устанка у јесен и зиму 1941. напустили велике градове и покушавали да се сакрију у њиховој околини и унутрашњости Србије. Потрага за комунистима била је кобна и за бројне Јевреје који су се такође крили у околини великих градова и у унутрашњости Србије. Сви Јевреји који су ухапшени после маја 1942. и престанка рада Јеврејског логора Земун упућивани су у Концентрациони логор на Бањици, који је, иако основан као логор за политичке неистомишљенике окупационог режима у јулу 1941, и до маја месеца 1942. представљао важно место за разумевање Холокауста у Србији. Прве веће групе Јевреја пристигле су у Логор на Бањици 14, 15. и 16. септембра 1941. До краја те године кроз Бањички логор је прошло више од 350 Јевреја.⁹ Увид у Бањичку књигу логораша указује

немачке окупационе зоне у Србији. Сви депортовани у Јеврејски логор Земун ће бити побијени до маја месеца 1942. у камиону - покретној гасној комори. Од 17.800 Јевреја, колико их је живело на територији окупационе зоне 1941, укључујући 1.200 јеврејских избеглица, 14.800 или око 85% их је страдало у Холокаусту. Квантитативном анализом жртава Холокауста бавио се Драган Цветковић (више у: Драган Цветковић, „Холокауст у Србији (немачко окупационо подручје) – нумеричко одређење и квантитативна анализа“, *Токови историје* 3/2017, 111–140).

- 6 Један број Јевреја је отишао у партизане. О Јеврејима као припадницима Народноослободилачког покрета више у: Јаша Романо, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, (Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980).
- 7 Осветљавању судбине одбеглих Јевреја посебно је допринела књига историчара Милана Ристовића *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*. (Београд: Службени лист, 1998), као и објављивање усмених сведочанстава оних који су преживели Холокауст у оквиру серије *Ми смо преживели (Mi smo preživeli. Jevreji o holokaustu)*, 1–5, (Београд: Јеврејски историјски музеј – Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003).
- 8 При специјалној полицији Управе града Београда постојао је IV одсек тј. Антикомунистичко одељење.
- 9 Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, 2, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989), 25–26. - Посебно значајни концентрациони логори у систему затвора

на то да интензитет потере за одбеглим Јеврејима није био у значајнијем паду 1942. До његовог затварања у јесен 1944. кроз Концентрациони логор Бањица је прошло укупно око 900 Јевреја.¹⁰ Значајнији пад интензитета потере за одбеглим Јеврејима је приметан тек у 1943, због чега је те године дошло до укидања Одсека за Јевреје и Цигане. Ипак, то не значи да од тада при Специјалној полицији УГБ није постојало посебно одељење које се и даље бавило „коначним решењем јеврејског питања“. Поред Одељења за Јевреје и Цигане значајну улогу у помагању окупационих власти у спровођењу Холокауста у Србији имао је III одсек – Одсек за странце и пограничну службу. Његово ангажовање пре свега у потрази за Јеврејима имало је више основа. Након поделе територије Југославије између Немаца и њихових савезника, територија Србије се нашла у саставу више окупационих зона. Са становишта немачке окупационе управе, они делови Србије који су ушли у састав других окупационих зона, до којих су одбегли Јевреји покушавали да стигну, представљали су иностранство. По том основу, Одсеку за странце и пограничну службу је припало „задужење“ трагања за Јеврејима који су намеравали да се илегално пребаце на оне територије на којима је однос према Јеврејима био донекле флексибилнији.¹¹

Гласине

Полицијски досијеи Специјалне полиције УГБ који се чувају у оквиру фонда Историјског архива Београда¹² нам откривају да су прве мере терора које су почеле да се спроводе у пролеће и лето 1941. на терале неколицину Јевреја да покушају да сакрију свој прави идентитет и да се склоне. Већ током јуна и јула месеца 1941. године полицијски органи су у Београду спроводили прве акције „хапшења,

и логора на тлу немачке окупационе зоне у Србији су били концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу (више у: Мирослав Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, (Београд–Ниш: Институт за савремену историју, Народна књига – Општински одбор СУБ–НОР, 1983); Небојша Озимић, *Јеврејски заточеници логора на Црвеном крсту*, (Ниш: Народни музеј, 2014)) и концентрациони логор у Шапцу на Сави (више у: Stanoje Filipović, *Logori u Šarpcu*, (Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967)).

10 Исто, 28.

11 Божовић, *Страдање Јевреја*, 254–255.

12 Рад је првенствено написан на основу увида у досијеа Специјалне полиције УГБ која се налазе у оквиру Фонда Специјалне полиције Управе града Београда Историјског архива Београда.

ислеђивања и даљег упућења“ у логор Јевреја који су покушавали да прикрију свој прави идентитет.¹³

Потрага за одбеглима се посебно интензивирала након убиства већине мушкараца Јевреја у касну јесен 1941, када је преживелима, пре свега преживелим Јеврејкама постајало јасније ка чему би могло да води увођење читавог низа антијеврејских мера које су већ биле на снази. Сачувани записници са саслушања ухапшених Јевреја и Јеврејки сведоче о тешким психичким ситуацијама са којима су се суочавали. Елза Ковач, рођена Липер, ухапшена је 9. децембра 1941, баш у време када почиње „пресељавање“ претежно јеврејских жена и деце у Логор Земун, заједно са оцем Бартолом Липером, који је приликом покушаја полицијских агената Специјалне полиције УГБ да га приведу, због сумње да се није пријавио као Јеврејин јер је примећено да не носи жуту траку, хтео себи перорезом да пресече врат и изврши самоубиство, у чему није успео.¹⁴

Јохана Мосхабер, која је предата Одсеку за Јевреје и Цигане 16. децембра 1941. јер је „ширила алармантне вести, причајући о стрељању Јевреја“, напоменула је током саслушања у Специјалној полицији „одвођење у лагер“ свога оца 20. октобра 1941. који је месец дана касније испраћен из њега „незнано куда“.¹⁵

Ухапшени који су се током саслушања освртали на разлоге непријављивања Одсеку за Јевреје и Цигане, наводили су као разлог таквог поступања страх који је проузрокован чињеницом да нису знали „како ће се поступати са Јеврејима“. Страх да ће бити откривени натерао је многе Јевреје да се, како је изјавио током саслушања Нисим Конфино, „клоне и јеврејског друштва“.¹⁶

Ширење гласина, које су додатно узнимеривале припаднике јеврејског народа који су још увек били живи, „узнемиравало“ је и окупациону власт и квислиншку полицију, чији је задатак био да чува успостављени окупациони поредак. Поред тога, једна од кључних улога колаборационистичког режима Милана Недића је била да пацификује целокупно грађанство, које је требало „сачувати“ од узнемирујућих вести и на тај начин „одаљити“ од потенцијалне побуне и отпора. Управо због тога, један од основних задатака припадника Специјалне полиције УГБ је био да се „обрачунају“ са оним Јеврејима

13 Историјски архив Београда (ИАБ), УГБ, СП III-8/а, к. 144/2, Досије - Јевреји у Београду.

14 ИАБ, УГБ, СП III 8/3, к. 144/4, Досије - Ковач М. Елза.

15 ИАБ, УГБ, СП III-8/а, к. 144/6, Досије - Мосхабер Е. Јохана.

16 ИАБ, УГБ, СП III-8//7, к. 144/9, Досије - Конфино Е. Нисим.

и Јеврејкама који су ширили „узнемирујуће“ вести о дешавањима широм немачке окупационе зоне у Србији. Многи од оних који су ухапшени под изговором ширења „алармантних“ вести окарактерисани су и као комунисти. Ислеђивање је показало да су, ширећи гласине о масовним злочинима над Јеврејима, ширили и гласине о отпору који у Европи предводи комунистички Совјетски Савез. Хајка на Јевреје који „шире гласине“ посебно се појачала у време оснивања Јеврејског логора Земун средином децембра 1941. године. У данима када се спремао депортација неколико хиљада претежно јеврејских жена и деце из Београда и са читаве територије немачке окупационе зоне у Србији у овај логор, било је неопходно очувати мир међу онима за које је било предвиђено да страдају у другој фази Холокауста у Србији.

О томе говори и случај покрштене Јеврејке Милице Поповић тј. Елвире Колб, која је приведена а затим и саслушана 12. децембра 1941. године. У извештају полицијског агента који ју је ухапсио се наводи да је „Милица, односно, Елвира позната као комунисткиња“ која се „неповољно изражава о влади генерала Милана Недића“. Даље стоји како је „недавно причала у неком друштву да је генерал Недић имао неку вечеру са немачким војним лицима и да је том приликом тражио да се стреља 200 најугледнијих Срба“. Када је четири дана касније, 16. децембра 1941, Елвира Колб предата Одсеку за Јевреје и Цигане, у допису који је заједно са Елвиром стигао у Одсек писало је: „Именована је по овдашњој вароши ширила алармантне вести говорећи како ће Русија из овог рата изаћи као победница и да ће сви они који су прогонили Јевреје, скупо платити. Елвира је ширећи овакве вести уносила забуну и неспокојство међу грађане“.¹⁷

Одељење Специјалне полиције је издало 22. фебруара 1942. решење којим је било предвиђено „да се Шљивић-Фишер Тереза (...) стави у Концентрациони логор на Бањици, као опасна по јавни ред и безбедност у земљи“. У образложењу решења Специјалне полиције којим је упућена на Бањицу 23. фебруара 1942. посебно се истичу мотиви Терезиног поступка супротног Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави: „Шљивић-Фишер Тереза крила је ове Јевреје као и њихове ствари са тенденцијом да ће се стање у земљи преокренути, да ће Совјети победити цео свет и да ће тада Јевреји имати утицаја у земљи, што је такође и ширила то у разговорима, уносећи на тај начин немир и неспокојство међу грађанима“.¹⁸

17 ИАБ, УГБ, СП III-8/2, к.144/4, Досије - Колб А. Елвира.

18 ИАБ, УГБ, СП III-8/18, к. 144/20, Досије - Шљивић-Фишер М. Тереза.

Потрага

У време изградње Јеврејског логора Земун, у децембру 1941. Специјална полиција УГБ је интензивно трагала не само за онима који су ширили „лажне“ вести већ и за онима који су се крили у намери да побегну са територије немачке окупационе зоне у Србији. Потрага, која је заправо имала форму потере, била је део званичне политике окупационог режима у чије се спровођење активно укључио колаборационистички режим Милана Недића. Почетну основу за предузимање потраге представљали су спискови. Гестапо и Специјална полиција су имали предратне спискове јеврејске заједнице у Београду добијене од јеврејских верских општина, као и спискове који су преузети из предратне евиденције београдске полиције. Упоредивањем преузетих са списковима насталим након пријављивања и регистравања Јевреја на самом почетку окупације долазило се до имена оних који „фале“, тј. оних који су се, у највећем броју случајева, крили.¹⁹

У разматрању улоге коју су у процесу потраге за Јеврејима који су покушали да избегну Холокауст и спасу своје животе имали органи српске колаборационистичке управе поћи ће се од разматрања улоге коју је у овом злочину имао председник српске колаборационистичке владе Милан Недић. Расположиви историјски извори указују на то да је Недић, као најистуренији представник колаборационистичке управе, не само знао за случајеве „одбеглих“ Јевреја већ да је издавао званична документа са јасним упутствима о поступању са њима, како у смислу хапшења тако и у смислу поступака према онима који су на било који начин (па и за новац) помагали Јеврејима да се сакрију и сачувају свој живот. Иако је у децембру 1941. спровођење Холокауста било „у пуном јеку“, из извештаја Обавештајног одсека Штаба српске добровољачке команде у Београду од 26. децембра 1941. достављеног Милану Недићу види се да су полицијски органи ухапсили у Нишу 22. децембра три Јеврејина која су код себе имала легитимације на туђа тј. на српска имена. Истрагом која је спроведена након хапшења установљено је да се један од ухапшених, који се крио под лажним именом Никола Петровић, звао Арон Алкалај. Тада је откривено да неке од полицијских управа у Србији, попут полицијских управа у Лесковцу и Нишу, представљају „пунктове“ преко којих Јевреји могу доћи до лажних докумената за новац. Истога дана, кабинет Милана Недића је обавестио ратног градоначелника Београда Драгог Јовановића о при-

19 Божовић, *Страдање Јевреја*, 253.

стиглим информацијама. Само дан касније, Специјална полиција УГБ је наложила спровођење конкретних мера; упутила је допис свим органима задуженим за издавање личних карата на територији која је била под Управом града Београда у коме је писало да је „потребно да се спречи овакав рад надлежних органа који за новац издају легитимације Јеврејима“. Захтевало се предузимање „свих потребних мера“ како би се овој пракси стало на пут.²⁰

Иницијатори потраге за одбеглим Јеврејима су у неким случајевима били највиши представници Недићеве управе. Специјална полиција је, „по наредби“ шефа и ратног градоначелника Београда Драгомира Драгог Јовновића, новембра месеца 1941. упутила захтев начелнику среза гужанског, са седиштем у Крагујевцу, да „предузме потребне мере (...) и ухапси а затим под јаком стражом спроведе“ Управи града Београда Јеврејина Алберта Фархија.²¹

Највећи број иницијатива за потрагу и хапшење одбеглих Јевреја потицао је од локалних полицијских органа који су били веома добро информисани о свему што се дешава на територији која се налази под њиховом контролом. Информације су затим прослеђиване вишим органима, као и свим подручним властима, које су, због сумње да се одређени Јеврејин или група Јевреја крије можда баш у том крају, укључиване у потрагу. На основу дописа Управног одељења Банске управе Моравске бановине, са седиштем у Нишу, између осталих и Управи града Београда од 8. децембра, види се да је поверљивим актом од 3. децембра 1941. Начелство среза прокупачког тражило од надлежне управе да распише потеру за следећим лицима: Мандиловић, Аврамом (43), Мандиловић, Давидом (43), Мандиловић, Маријом (30), Берахом, Бором (28), „женом Алкалајем“ (30), „Сариком“ ћерком „именованог“ (5), Матилдом „женом Нисимовом“ (30) и Жаником (6). Десет дана касније, 18. децембра 1941, III одсек Специјалне полиције УГБ је проследио свим квартовима и комесаријатима Управе града Београда „потерницу“ за наведеним Јеврејима тражећи да их „у случају проналаска“ спроведе „начелству среза прокупачког“ и уз опаску да се именовани „потражују у смислу наређења Окружне команде у Лесковцу од 21. XI. 1941 године“.²²

Старешина среске испоставе у Ћићевцу (срез ражањски) је обавестио новембра 1941. Специјалну полицију „да је од једног по-

20 ИАБ, УГБ, СП III-8/а, к. 144/2, Досије - Јевреји у Београду.

21 ИАБ, УГБ, СП III-8/9, к. 144/11, Досије - Фархи Алберт.

22 ИАБ, УГБ, СП III-8/1, к. 144/3, Досије - Мандиловић Аврам.

верљивог лица обавештен да се у Сталаћу налази Бинефелд Никола, који се крије од Немачких власти, јер је припадник јеврејске вероисповести“.²³

Полицијска управа у Ужицу је посумњала априла месеца 1942. у идентитет рођених сестара и мештанки Магдалене Фучуцић и Вере Давидовац. Саслушањем сестара дошло се до закључка да се ради о особама које су се у Ужице доселиле из Београда, где су живеле од 1932. године на адресама Палмотићева бр. 27 и Милована Миловановића бр. 5. Само неколико дана касније Специјална полиција је потврдила да се ради о Јеврејкама „које су се склониле односно побегле из Београда бојећи се да не буду ухапшене“.²⁴

Посебно ажурни у потрази за одбеглим Јеврејима били су припадници Српске добровољачке команде,²⁵ колаборационистичке војне формације која је представљала страначку војску Југословенског народног покрета Збор на чијем се челу налазио Димитрије Љотић.²⁶ Као припадници покрета који је био веома активан у унутрашњости немачке окупационе зоне у Србији, љотићевци су располагали значајним информацијама о „стању на терену“. Тако је 17. децембра 1941. Обавештајни одсек Штаба Српске добровољачке команде са седиштем у Београду обавестио Специјалну полицију УГБ да се „у Бањи Ковиљачи налази скривена једна група Јевреја који не носе траке и који се уопште нису пријавили нашим и немачким властима када је било наређено да се сви Јевреји имају пријавити“.²⁷

Топографија скривања

Појачавање интензитета потраге за одбеглим Јеврејима у периоду од децембра 1941. па до јесени 1942. повезано је не само са оснивањем Јеврејског логора Земун. Ефикасност, пре свега, полицијских органа српске колаборационистичке управе у потрази за одбеглим Јеврејима подударала се са пропашћу устанка у Србији, када су

23 ИАБ, УГБ, СП III-8/12, к. 144/14, Досије - Биненфелд Р. Егон-Никола.

24 ИАБ, УГБ, СП III-8/19, к. 144/21, Досије - Давидовац А. Оливера Вера.

25 Српска добровољачка команда је променила своје име у Српски добровољачки корпус крајем 1942. године. Средином 1943. корпус је бројао око 9.000 добро наоружаних припадника. У широј јавности припадници Српског добровољачког одреда односно Српског добровољачког корпуса били су познати као љотићевци.

26 Током Другог светског рата Љотићев покрет је изгубио префикс „југословенски“.

27 ИАБ, УГБ, СП III-8/10, к. 144/12, Досије - Мајер З. Шами.

комунисти били приморани да напусте велике градове и да се скло-не у мања места и села у којима су се крили многи одбегли Јевреји. Управо је акција хватања комуниста, која је посебно интензивира-на у пролеће 1942. године, са отпочињањем лепшег времена, допри-нела окончању живота многих Јевреја. Притисак на околину вели-ких градова приморао је многе Јевреје да се поново врате у Београд.

Интензитет притиска који је извршен на унутрашњост и све оне који су се крили у околини великих градова, након слома устан-ка у јесен 1941, види се и из полицијског досијеа Кринке Благојевић из Врњачке Бање која је доведена у логор на Бањици 27. децембра 1941. У Кринкином досијеу налазе се спискови са именима људи који су у оквиру акције „чишћења“ терена од комуниста упућени у Кон-центрациони логор на Бањици. Међу њима су била имена четворице Јевреја.²⁸ Двадесетседмогодишњи Карло Хиршфилд из Чачка успео је да побегне до Ужица, где су га ухватили љотићевци и предали Нем-цима. У логор на Бањици доведен је 26. децембра 1941.²⁹ Тридесе-тогодишњи Тодор Хирт из Чачка је ухваћен као преводилац зајед-ничког партизанско-четничког штаба у Чачку, а у логор на Бањици доведен 28. децембра 1941.³⁰ Четрдесетосмогодишњи Бела Хирш-фелд из Чачка ухваћен је на путу за Ужице и доведен на Бањицу 26. децембра 1941.³¹ Тридесетчетворогодишњи Исаило Кабиљо из Са-рајева ухапшен је у Ивањици и спроведен на Бањицу 5. јануара 1942.³²

Службеници Специјалне полиције израдили су крајем 1941. већи број реферата у којима су, на основу извештаја и обавештај-них података који су стизали са терена, лоцирана, између осталих, и места у околини Београда где су се крили Јевреји. Том приликом је установљено да Јевреја има у Раковици. Тамо се код пријатеља крио руски Јеврејин Марко Фајн са женом и две ћерке. Према поли-цијским извештајима, у Жаркову се крио већи број Јевреја. За жар-ковачке Јевреје се наводи: „За Јевреје нисам могао установити тачно стање пошто изгледа да се веома вешто крију од власти“. У Кнежевцу је идентификована породица Алфреда Моца, индустријалца из Бео-града који се тамо крио са својом женом. У Рипњу се крило пет јев-рејских породица. Велики број Јевреја се крио у Умки. У извештају са терена наведено је: „На Умци има 20 Јевреја. Међу њима има бо-

28 ИАБ, УГБ, СП, IV-Q-139/A, к. 383, Досије - Благојевић Кринка.

29 *Logor Banjica. Logoraši*, I, 258.

30 *Исто*, 287.

31 *Исто*, 258.

32 *Исто*, 290.

гатих индустријалаца који су дошли из Београда. Пинкаси, Албале, Којадиновић и т. д. Народ је незадовољан са њима и тражи њихово удаљење. Имају новца и помоћу тога се одржавају на Умци. Већина народа сматра да они тајно финансирају одбегле у шуму али се ничим позитивно не може утврдити. Сматра се да су у добрим односима са среским начелником“.³³

Хапшење

За полицијске органе који су трагали за одбеглим Јеврејима информација о лажном имену и презимену, као у случају Мирка Мајировића, често није била довољна да би се ушло у траг „бегунцу“. Због тога се у допису Обавештајног одсека Команде Српске државне страже шефу одељења Специјалне полиције нашла следећа информација: „Приликом кретања улицом он носи преко уста и носа, марамицу, да би га теже препознавали“.³⁴ У налогу за хапшење Јосипа Брука, који се крио под лажним именом Јосип (Андреја) Боренић било је наглашено да особа за којом се трага има „дуже бркове“ него на фотографији која је била приложена уз налог.³⁵

Истраге агената Специјалне полиције, које су се у многим случајевима завршавале хапшењем Јевреја који су се крили под лажним именима, нису се увек темељиле на јасном увиду у начин прикривања идентитета. „Расне“ карактеристике појединаца биле су такође разлог да се потенцијално сумњива особа преда Одсеку за Јевреје и Цигане, који је заправо био само успутна станица до логора и сигурне смрт. Агенти Специјалне полиције УГБ ухапсили су јануара месеца 1941. др Бењамина Новоградског, рођеног 1888. године у Русији, који је у Србију дошао као добровољац 1914. након завршених студија медицине у Швајцарској. Случај др Новоградског је био специфичан јер агенти Специјалне полиције нису имали јасан увид у његово „јеврејско“ порекло. Новоградски је тврдио током саслушања у полицији да је рано остао без родитеља због чега их се није сећао. Тврдио је да је мишљење о својим родитељима стекао на основу накнадних сазнања, да му је мајка била хришћанка а отац Караим. Бењаминове тврдње поновила је његова супруга Вера, коју су агенти Специјалне полиције саслушали 21. марта 1942. године. И по-

33 ИАБ, УГБ, СП IV-Q-75, к. 348.

34 ИАБ, УГБ, СП III-8/17, к. 144/19, Досије - Мајер.

35 ИАБ, УГБ, СП III-8/22, к. 144/23, Досије - Боренић И. Андреја.

ред неуобичајено дугог истражног поступка, који је вођен од јануара до 13. априла 1942, др Бењамин Новоградски је предат Одсеку за Јевреје и Цигане на основу чињенице да „ничим није могао доказати да није јеврејин“. У допису упућеном овом одсеку је писало да се он предаје јер „има знакове јеврејског порекла“: „малог“ стаса, косе „црне проседе“, очију „црних“, уста „правилних“, зуба „здравих“, бркова „бријаних“, браде „бријане“ и носа „повијеног-јеврејског“.³⁶

Полицијски агенти који су били задужени за хапшење често су поседовали веома детаљне информације о одбеглим Јеврејима. Тако је извесни агент Специјалне полиције „г. Јокић“ располагао читавим низом информација када је пошао да хапси Јеврејина Емила Пискара, који се крио под лажним именом Милан Грубин. Према полицијским сазнањима, 26. јуна 1942. око 17 часова и 30 минута требало је да се појави на састанку у локалу „Американа“ на Зеленом венцу. За Емила су постојале информације да је „наоружан и да носи са собом ручне бомбе“. Поред тога, знало се да ће се појавити у цивилном оделу, као и да ће носити браон шешир и војничке цокуле.³⁷

У којој мери су се агенти Специјалне полиције детаљно спремали за „упаде“ у станове и куће у којима су се крили одбегли Јевреји, сведоче и „случајне“ белешке агената на званичним документима. Тако је полицијски агент који је 26. јула 1942. ухапсио Евгенија Полачека, односно Андреја Андрејевића, на полеђини извештаја о хапшењу нацртао план куће у којој се одбегли крио са прецизним уносима положаја прозора и врата. Поред тога, писало је и: „Скадарска 41 = друга зграда у партеру лево“.³⁸

Трговина лажним идентитетима

Продаја лажних папира Јеврејима представљала је уносан посао јер је прибављање лажних идентитета за припаднике јеврејског народа био један од начина преживљавања на територији немачке окупационе зоне у Србији. Нажалост, мало је оних који су кријући свој прави идентитет успели да се спасу.

На основу увида у полицијску грађу може се закључити да се до лажних папира, односно идентитета долазило на различите начине. Један од главних пунктова за добијање лажних папира били су

36 ИАБ, УГБ, СП III-8/13, к. 144/15, Досије - Новоградски И. Бењамин.

37 ИАБ, УГБ, СП III-8/27, к. 144/29, Досије - Пискар Л. Емил.

38 ИАБ, УГБ, СП III-8/28, к. 144/30, Досије - Полачек Евгеније.

званични органи колаборационистичке управе односно Управа града Београда. О томе сведочи случај Самуила Пијаде, који је присвојио идентитет Николе Јовановића, трговачког помоћника рођеног у Београду 5. јуна 1907. а који заправо није постојао. Пијаде је тврдио да је најпре до лажне пријаве у Управи града а затим до лажне личне карте у Седмом кварту дошао током новембра 1941. када су му поверовали у Управи да је пријаву изгубио а потом у Кварту да му је лична карта изгорела у рату.³⁹

Важно место на мапи „тржишта“ лажних идентитета представљао је Одсек за Јевреје и Цигане Специјалне полиције УГБ, где је радила тридесетседмогодишња Марија Ковачић, која је одмах на почетку окупације, пре јуна 1941, отпуштена из Одсека јер је „нанела штету угледу јавног службеника“ тиме што је, између осталог, ослобађала за новац Јевреје од „извесних прљавих послова“. Вероватно се мисли на принудни рад и уклањање рушевина и лешева по Београду после бомбардовања у априлу 1941.⁴⁰

Током читавог периода окупације, на територији немачке окупационе зоне у Србији налазио се велики број српских избеглица из Независне Државе Хрватске. Избеглице су биле у обавези да поседују избегличку легитимацију. Избегличке легитимације су се издавале по устаљеном аутоматизму. Издавање избегличких легитимација није подразумевало додатне провере, због чега су биле посебно „погодне“ за скривање правог идентитета. Неки од ухапшених Јевреја имали су идентитет српских избеглица из Независне Државе Хрватске. То је био случај са Кларом Пинкас, четрдесетдеветогодишњом домаћицом из Београда. Клара је у време када су почеле масовне депортације Јевреја у логор у Земуну, децембра месеца 1941. одлучила да „купи“ лажни идентитет и да остатак рата проведе као Каја Д. Петровић. Клара је у Комесаријату за избеглице, „од непознатог лица“, по цени од 500 динара, купила избегличку легитимацију на име Каја. Д. Петровић.⁴¹

Из полицијских досијеа Специјалне полиције се види да је важан пункт за добијање лажних избегличких легитимација у Београду била Римокатоличка црква, тачније речено црква Св. Тирила и Методија која се налазила на Чукарици у Пожешкој улици, као и црк-

39 ИАБ, УГБ, СП III-8/5, к 144/7, Досије - Пијаде Д. Самуило.

40 ИАБ, УГБ, СП, III-5/12, 142/32, Досије - Ковачић М. Марија.

41 ИАБ, УГБ, СП, IV-Q-170/33, к. 408, Досије - Пинкас Клара.

ва Христа краља у Крунској улици у Београду.⁴² Након доласка словеначких избеглица у Србију, црква Христа краља је уступила једну просторију избеглицама за потребе пописивања и евиденције. Поједини свештеници католичке цркве су имали увид у процес издавања избегличких легитимација. Из полицијског досијеа Андреја Тумпеја, жупника цркве на Чукарици, види се да је он преко непознатог лица из цркве Христа краља успео да набави две лажне избегличке легитимације на име Јелице Стојановић и Бранке Марковић за Јеврејке Марту Фрухтер⁴³ и Аниту Розенберг.⁴⁴

Обезбеђивање личних докумената ишло је много лакше преко особа које су заузимале одређени положај у друштву и које су самим тим имале везе преко којих је било могуће доћи до исправа. Прибављање лажних исправа, иако ризичан, био је веома уносан посао. Блискост естаблишменту је била параван за обављање различитих радњи. Евгеније Полачак је покушао да извади пасош ради путовања у Мађарску под лажним именом Радмило Лукић преко Николе Петровића, директора југословенског Лојда који био ожењен женом из „угледне мађарске породице“. Цена пасоша који Полачек никада није добио износила је, према изјави коју је ухапшени дао у истрази, 5.000 динара.⁴⁵

Посредници између Јевреја који су покушали да побегну и Недићеве администрације у неким случајевима су били припадници повлашћених група нпр. немачке националне заједнице. Специјална полиција је трагала марта 1942. за „овдашњим“ Немцем, који се према расположивим информацијама звао Бајер, због посредовања приликом вађења и оверавања лажних докумената.⁴⁶

Бројни Јевреји који су покушали да се домогну лажног идентитета „користили“ су чињеницу да су многи Београђани остали без докумената током шестоаприлског бомбардовања града 1941. године. То је био случај и са Нисимом Конфином који је до 6. априла 1941. радио код берберски помоћник у фризерској радњи Николе Ошмиљанског у Краља Александра бр. 50. Када се, након краћег боравка у Сарајеву после бомбардовања Београда, маја 1941, вра-

42 ИАБ, УГБ, СП, IV-Q-191/6, к. 429, Досије - Тумпеј Андреј.

43 ИАБ, УГБ СП IV-191/1, к. 429, Досије - Фрухтер Марта, Јеврејка (лажно име Стојановић Јелица).

44 ИАБ, УГБ СП IV-191/2, к. 429, Досије - Розенберг Анита, Јеврејка (лажно име Марковић Бранка).

45 ИАБ, УГБ, СП III-8/28, к. 144/30, Досије - Полачек Евгеније.

46 ИАБ, УГБ, СП III-8/17, к. 144/19, Досије - Мајер.

тио у „некадашњу“ југословенску престоницу, у којој су прве уредбе против Јевреја већ почеле да ступају на снагу, било му је јасно да посао мора потражити код некога ко није знао његов прави идентитет. Тако је, уз објашњење да су му сва документа изгорела у бомбардовању, успео да се запосли у берберској радњи Ђуре Умљеновића у Балканској улици бр. 31, где се пријавио под именом Александар Станковић. До лажне радне књижице на берзи рада дошао је узурпирајући печат и фалсификујући потпис новог послодавца на писменој потврди којом је Умљеновић тврдио да је „Александар Станковић“ и пре рата радио код њега у радњи. На основу радне књижице издате на основу фалсификоване потврде успео је да добије пријаву боравка као и личну карту.⁴⁷

Многи су се „ослањали“ на сплет срећних околности. Рашела Мандил, рођена Леви, када су јој крајем новембра 1941. мужа Данила Мандила одвели „у непознатом правцу“, предложила је деци свог супруга из првог брака да им свима у личним картама преправи презиме Мандил у Мандић тако што ће слово Л преиначити у слово Ћ. Ипак, да би се Рејна и Марко извукли и сакрили у унутрашњости Србије није била довољна срећна околност. Једно од најпоузданијих средстава за стицање лажног идентитета и за скривање био је новац. Деветнаестогодишња Рејна Мандил, која је ухапшена заједно са својим шеснаестогодишњим братом Марком Мандилом у Ћићевцу, изјавила је приликом саслушања у Специјалној полицији УГБ, 3. јануара 1942, да су она и брат успели да се пребаце од Београда до Ћићевца за 8.400 динара које су дали Богдану Парађиновићу, кога су знали из времена пре рата јер је био запослен у радионици породице Мандил. За исплаћени износ, Парађиновић, који се представљао као четовођа у четничким одредима Косте Пећанца, успео је да упише Марка Мандила, скривајући његов прави идентитет, у четнички одред војводе Вучка Лазаревића у Ћићевцу, док је Рејну Мандил склонио код Душанке Миладиновић, супруге Живојина Миладиновића, чувара железничке пруге у Ћићевцу.⁴⁸

Истрага коју је Специјална полиција Управе града Београда водила против Евгенија Полачека, односно Андреје Андрејевића, показала је да су у прибављање лажних докумената понекад биле укључене особе које нису знале да уступцима које чине појединцима помажу у сакривању одбеглих Јевреја. То је био случај са Радмилом

47 ИАБ, УГБ, СП III-8/7, к. 144/9, Досије - Конфино Е. Нисим.

48 ИАБ, УГБ, СП III-8/8, к. 144/10, Досије - Мандил Д. Рејна.

Лукићем, адвокатом из Београда који је, по сопственом сведочењу, почетком марта 1942. покушао да помогне Андрејевићу, колеги са факултета и адвокатском приправнику из Београда. Андреја је том приликом затражио од Лукића да пријави у својој адвокатској канцеларији као приправника њиховог заједничког друга Благоја Сотировића. Пошто Лукић није био у могућности да се бави детаљима око пријављивања, одлучио је да своју адвокатску идентификацију уступи Андрејевићу како би овај обавио формалности око уписа Сотировића. Како после извесног времена Лукић није био у могућности да ступи у контакт са Андрејевићем, код кога је била његова адвокатска исказница, одлучио је да је поништи. Андреја Андрејевић, кога је Специјална полиција идентификовала као Јеврејина Евгенија Полачека, у међувремену је покушао да искористи Лукићеву исказницу како би преко Николе Петровића, а на име Радмила Лукића, извадио лажни пасош, што му није пошло за руком.⁴⁹

Ка другим окупационим зонама

Успешна реализација плана бекства често је била у директној вези са количином новца и различитих вредности којима је располагала особа која је покушавала да се сакрије. Поседовање значајне количине новца био је један од предуслова да се напусти немачка окупациона зона и живот настави на оним територијама које су важиле за подручја са флексибилнијим односом према Јеврејима. У реферату Специјалне полиције од 7. новембра 1941. констатовано је како се „у граду непрестано говори о томе како је за последња два месеца успело многим Јеврејима да се пребаце из Југославије у Италију путем разних пасоша за које се плаћале велике суме које се крећу и до 400000 динара. Говори се да је на овај начин преко 200 јевреја успело да побегне из Србије“. Полиција је интензивно радила на хапшењу свих који су били умешани у прибављање италијанских пасоша. Међу онима који су у међувремену успели да се склоне у Италију наведени су: извесни Узриел, рентијер и трговац са станом у Кнегиње Љубице, за кога је полиција имала податке да је био „један од главних финансијера пуча од 27. марта“ и да је финансирао југословенске комунисте. Од угледних Јевреја наведено је име Наде Бајлони, за коју је такође речено да је „дала много новца овим одбеглим у шуму“. Поред Узриела и Наде Бајлони помињало се и име Ми-

49 ИАБ, УГБ, СП III-8/28, к. 144/30, Досије - Полачек Евгеније.

лана Коена, за кога је полиција имала податке да је „један од комунистичких вођа“.⁵⁰

Дванаести добровољачки одред у Нишу је обавестио нишку команду жандармерије, јануара 1942, да је у акцији „чишћења“ града и околине ухваћено више Јевреја са лажним именима и личним картама издатим од полицијских управа у Београду, Нишу и Лесковцу. Посебно је наглашено да су неки од њих имали пасоше за пут у Италију које су издале италијанске конзуларне власти у Београду. Том приликом ухваћени су: Нисим Аронович (Никола Адамовић), Марко Мандил (Марко Манчић), Моша Мандил (Милан Манчић), Аврам Леви (Александар Поповић), Езра Адут (Ранко Манић), Самуило Алхалел, Арон Алкалај (Никола Петровић), Шалом Барух (Мирко Барић) и Буна С. Алхалел. Код Аврама Левија пронађен је оверен препис италијанског пасоша.⁵¹

Сазнање о нечијем јеврејском пореклу имало је у појединим случајевима „већу тежину“ од чињенице да иста особа има страно, односно италијанско држављанство. Специјална полиција се заинтересовала, септембра 1942, за Јеврејина Бењамина Флајшера. У полицијском извештају који је потом прослеђен Гестапоу написано је следеће: „Да би се спасао као Јеврејин и као масон, именовани је примио италијанско поданство и као такав сада слободно живи у Београду у свом стану у Гарашаниновој улици бр. 10“.⁵² Нажалост Бењамин Флајшер није дуго остао на слободи. Захваљујући Бањичкој књизи логораша знамо да га је Гестапо спровео у Концентрациони логор на Бањици већ 15. октобра 1942. године. Зајдно са њим ухапшена је и његова супруга Регина Флајшер, која је убрзо због нејеврејског порекла пуштена на слободу.⁵³

Трагичну судбину су доживели припадници породице Алфандари. Иако се у почетку чинило да ће успети, тридесетшестогодишња Рашела и њен десетогодишњи син Армандо Алфандари, по свему судећи, нису успели да се спасу. На основу садржаја записника сачињеног 26. јуна 1942. у Специјалној полицији може се закључити да је Рашела, Јеврејка рођена у Милану у Италији 28. новембра 1906. од оца Здравка Б. Соломона и мајке Матилде, рођене Рубен, била удата за доктора Јашу Алфандарија, Јеврејина родом из Приштине, са

50 ИАБ, УГБ, СП IV-Q-75, к. 348.

51 ИАБ, УГБ, СП, IV-Q-142/25, к. 389.

52 ИАБ, УГБ, СП III-8/29, к. 144/31, Досије - Флајшер М. Бењамин.

53 *Logor Banjica. Logoraši*, I, 509.

којим је живела у Београду од 1922. до августа 1941, када су на легалан начин напустили окупирану југословенску престоницу. Премда Јевреји, чланови породице Алфандри су, захваљујући италијанском држављанству, успели да добију италијански пасош и пропусницу, као и бугарску визу. Врло брзо породица се нашла у Скопљу, где је, опет захваљујући поседовању дозволе за боравак коју су издали Италијани, могла да борави до 30. августа 1942. године. Проблеми за породицу Алфандари су наступили када су окупационе власти одвеле др Јашу Алфандрија. Након одвођења мужа, Рашела је донела одлуку да се заједно са сином пресели у Софију, што су јој бугарске власти дозволиле јер је поседовала боравишне дозволе, овога пута издате у италијанском конзулату у Софији. У међувремену су бугарске власти издале наредбу да сва лица јеврејског порекла без обзира да ли су била домаћи или страни држављани морају напустити Софију. Сви Јевреји су били дужни да се упуте ка оним територијама са којих су дошли. Тако се Рашела заједно са сином вратила у Скопље, где је боравила до 21. јуна 1942, када су их бугарске власти, под изговором да их пребацују за Софију, преко Владичиног Хана одвеле у Предејане а затим пребациле на немачку окупациону зону у Србији. Рашела и Армандо Алфандари пребачени су преко Власотинца и Лесковца у Београд, а у Специјалној полицији УГБ саслушани већ 26. јуна 1942.⁵⁴ Два месеца касније, 27. августа, десетогодишњи Армандо је затворен у логору на Бањици. Нема података да се тамо нашла и његова мајка. Гестапо је одвео Арманда Алфандарија у непознатом правцу 6. септембра 1942.⁵⁵

Спровођење „коначног решења“, које је на различитим деловима окупиране и распарчане Југославије имало различиту динамику, често је резултирало тиме да се Јевреји, који су се из различитих разлога затекли на територијама које нису биле део окупираних подручја у чијем саставу су се налазило место њиховог пребивања, „испоручују“ на најближим граничним прелазима, односно „враћају“ у завичај. То се десило Рашели и Арманду Алфандрију, јер су сматрани српским Јеврејима без обзира на то што су имали италијански пасош и дозволу за боравак у назначеним местима. То се десило и четрдесетосмогодишњем раднику Феликсу Бернфелду, рођеном у Берлину, који се у пролеће 1942. затекао у Осијеку на територији Независне Државе Хрватске. Одлуком Жупске редарствене области у Осијеку бр.

54 ИАБ, УГБ, СП III-8/23, к. 144/25, Досије - Алфандари Ј. Рашела.

55 *Logor Banjica. Logoraši*, I, 463.

Прс. 104-942 од 10. јуна 1942. он је „пресуђен на одправак у завичај као лице опасно по туђу имовину“. Неколико дана касније, актом бр. 658/42, Испостава жупске редарствене области у Земуну је „стражарно спровела“ и предала УГБ „Бернфелда Феликса, Јеврејина, пошто је исти завичајан у Београду“.⁵⁶ Управа града Београда га је упутила у Концентрациони логор на Бањици 15. јуна 1942. године. Непуних месец дана касније, 7. јула 1942, Гестапо га је стрељао у Београду.⁵⁷

Епилог

Прве мере уперене против припадника јеврејског народа који су били грађани Краљевине Југославије или су се као избеглице за-текли на тлу југословенске државе у тренутку напада Немачке и њених савезника, почеле су да се спроводе одмах након 6. априла 1941. на свим окупационим подручјима, па и на тлу немачке окупационе зоне у Србији. Према извештајима немачких званичника, Холокауст у овој окупационој зони је окончан до маја месеца 1942, када је престао са радом Јеврејски логор Земун. Полицијска досијеа која се чувају у оквиру Фонда Специјалне полиције УГБ у Историјском архиву Београда, као и сачувана Бањичка књига логораша указују на систематски злочин окупатора и његових помагача оличен, између осталог, у колаборационистичкој управи Милана Недића, и после маја 1942. године, који је био уперен против оних припадника јеврејског народа који су покушали да се сакрију или да побегну на територије оних окупационих зона на којима је однос окупатора према Јеврејима био донекле флексибилнији. Анализа „анатомије“ злочина неминовно је довела и до „форензике“ злочина која се „чита“ кроз доказе о коначном крају Јевреја поменутих у овом раду. Њихово страдање је парадигма судбине свих припадника јеврејског народа који су покушали да избегну Холокауст.

Резиме

Прве мере против Јевреја на територији немачке окупационе зоне у Србији почеле су да се спроводе одмах након 6. априла 1941. године. Кључну улогу у спровођењу репресивних мера над Јеврејима имала је окупациона управа, која се у потпуности ослањала на кола-

56 ИАБ, УГБ, СП III-8/25, к. 144/27, Досије - Бернфелд Феликс.

57 *Logor Banjica. Logoraši*, I, 423.

борационистички режим. Руководећа улога у решавању „јеврејског питања“ припадала је Гестапоу. Тајна полиција се у спровођењу Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији у потпуности ослањала на Специјалну полицију Управе града Београда тј. на два одсека која су постојала у оквиру ње: VII одсек или Одсек за Јевреје и Цигане и III одсек или Одсек за странце и пограничну службу. Према извештајима немачких окупационих власти, Холокауст на тлу немачке окупационе зоне у Србији је окончан до маја месеца 1942, када је престао са радом Јеврејски логор Земун, који је имао централно место у спровођењу „коначног решења јеврејског питања“. Увид у полицијску грађу која се чува у оквиру Фонда Специјалне полиције УГБ, као и у Бањичку књигу логораша указује на систематски злочин који је спровођен над припадницима јеврејског народа на тлу немачке окупационе зоне у Србији и после маја месеца 1942. године а који је био уперен против припадника јеврејске заједнице који су на различите начине покушали да се сакрију, односно пребаце на територије које су улазиле у састав оних окупационих зона у којима је однос према Јеврејима био донекле флексибилнији (италијанска, мађарска окупациона зона). Потера за одбеглим Јеврејима трајала је од првих дана окупације па до ослобођења Србије у јесен 1944. године. Била је најинтензивнија крајем 1941, у време када је почео са радом Јеврејски логор Земун. Интензитет потере за одбеглим Јеврејима није слабио ни у пролеће 1942. када су у акцији „чишћења“ терена од комуниста у околини великих градова и у унутрашњости Србије пронађени многи одбегли Јевреји. Од фебруара месеца 1942. ухапшени одбегли Јевреји су упућивани у Концентрациони логор на Бањици, да би из њега били одвођени на стратишта у околини Београда где су стрељани. Потера за одбеглим Јеврејима била је део званичне политике окупационе власти уперене против Јевреја. Органи колаборационистичке управе играли су кључну улогу у процесу потраге за Јеврејима који су се крили. Организација бекства са територије немачке окупационе зоне у Србији била је повезана са више фактора и углавном је зависила од логистике и количине новца коју је „бегунац“ поседовао. Продаја лажних папира, тј. лажних идентитета представљала је веома уносан посао у годинама свеопште оскудице и немаштине. Међу грађанима Србије било је и оних који су пристајали да помогну својим дојучерашњим комшијама, пријатељима, познаницима из најхуманијих побуда. Успешно скривање било је у директној вези са променом идентитета, али и са честом променом

места боравка. У нешто бољој позицији били су они Јевреји који су имали страно држављанство, односно италијански пасош, мада ни поседовање „италијанских папира“ није увек било гаранција успешног бекства. Чак и онда када су успевали да се домогну других окупационих зона, поједини Јевреји су враћани у Србију јер су из угла других окупационих власти сматрани „српским Јеврејима“, због чега нису били у надлежности служби које су деловале ван подручја под немачком контролом. Тешко је рећи колико је припадника јеврејског народа који су живели на тлу немачке окупационе зоне у Србији или су се на њој затекли априла 1941. а који су покушали да побегну у томе успело. Зна се да је кроз логорске ћелије Концентрационог логора на Бањици до јесени 1944. прошло око 900 Јевреја, од којих је већина ухваћена у покушају бекства. Указивање на динамику Холокауста који се десио у Србији после маја 1942. открива не само завидан степен систематичности окупационих власти у намери да физички униште сваког Јеврејина већ и на немачко окупационо подручје у Србији као на оно које је пуне четири године било изложено посебно бруталним мерама упереним против припадника јеврејског, као и против припадника ромског и српског народа, али и свих других грађана који су живели на овом подручју.

Sources and Literature

- Istorijски arhiv Beograda. Specijalna policija Uprave grada Beograda.
- *Logor Banjica. Logoraši. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, I, priredile: Evica Micković, Milena Radojčić. Beograd: Istorijски arhiv Beograda, 2009.
- Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1944*, 2. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.
- Božović, Branislav. *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941–1944*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2012.
- Borković, Milan. *Milan Nedić*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985.
- Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Rad, 1970.
- Koljanin, Milan. *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
- Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.

- Milićević, Nataša. „Opasne veze u Evropi pod nacističkom okupacijom ili razmatranja o kolaboraciji u Drugom svetskom ratu“. *Tokovi istorije* 1/2013, 309–322. DOI: 10.31212/tokovi.2013.1.mil.309-322
- Milovanović, Miroslav. *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*. Beograd–Niš: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga – Opštinski odbor SUBNOR, 1983.
- *Mi smo preživeli. Jevreji o holokaustu*, 1–5. Beograd: Jevrejski istorijski muzej – Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003.
- Ozimić, Nebojša. *Jevrejski zatočenici logora na Crvenom krstu*. Niš: Narodni muzej, 2014.
- Ristović, Milan. *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*. Beograd: Službeni list, 1998.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- Stojanović, Aleksandar. „Planning a Social Transformation: A Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia“. *Tokovi istorije* 1/2013, 135–152. DOI: 10.31212/tokovi.2013.1.sto.135-152
- Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967.
- Fogel, Milan, Milan Ristović, Milan Koljanin. *Pravednici među narodima Srbije*. Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2010.
- Cvetković, Dragan. „Holokaust u Srbiji (nemačko okupaciono područje) – numeričko određenje i kvantitativna analiza“. *Tokovi istorije* 3/2017, 111–140. DOI: 10.31212/tokovi.2017.3.cve.111-142

Summary

Sanja Petrović Todosijević

The Flight of the Jews from the Territory of the German Occupation Zone in Serbia 1941–1944

Abstract: The paper is an attempt to point to the “anatomy” of the Holocaust that occurred on the territory of German-occupied Serbia between 1941 and 1944 by analyzing: the dynamics of the Holocaust in Serbia, the location of the Jewish camp in Zemun and the Banjica Concentration camp, the motives that forced some members of the Jewish community to hide out and seek refuge on territories that were part of other occupation zones (Italian, Hungarian, Bulgarian) where the attitude toward members of the Jewish people was somewhat more flexible.

Key words: Holocaust, German Occupation Zone in Serbia, Milan Nedić’s Government, Jewish Concentration Camp Zemun, Banjica Concentration Camp, Hiding

The first measures against the Jews on the territory of the German occupation zone in Serbia began immediately after April 6, 1941. The occupation administration, which relied entirely on the collaborationist regime, played a key role in implementing repressive measures against the Jews. The main role in resolving the “Jewish question” belonged to the Gestapo. In executing the Holocaust in the German occupation zone, the secret police in Serbia relied entirely on the Belgrade Municipal Administration’s Special Police, namely two sections that existed within the Special Police: Section VII or the Department for Jews and Gypsies and Section III or the Department for Foreigners and Border Services. According to reports from the German occupation authorities, the Holocaust on the territory of the German occupied zone in Serbia ended in May of 1942, when the Jewish concentration camp in Zemun, which had a central place in the implementation of the “final solution of the Jewish issue,” was shut down. An examination of the dossiers kept in the archives of the Police Administration Special Police Administration and the files from the Banjica Book of Inmates, points to systematic atrocities committed against members of the Jewish people on the territory of the German-occupied zone in Serbia even after May of 1942, directed against those members of the Jewish community who had

attempted, in various ways, to hide or relocate to territories belonged to occupation zones where the attitude toward the Jews was somewhat more flexible (Italian, Hungarian occupation zone).

The hunt for the fugitive Jews lasted from the first days of the occupation to the liberation of Serbia in the autumn of 1944. This pursuit reached its highest intensity in late 1941, at the beginning of the work of the Zemun concentration camp, which had a central place in the implementation of the “final solution of the Jewish question.” The intensity of the search for the fugitive Jews did not let up even in the spring of 1942, when many fugitive Jews were rounded up in the operations of “clearing” the terrain of communists around the larger cities and in the Serbian countryside. As of February 1942, the arrested fugitive Jews were sent to the Banjica Concentration Camp to be taken from the camp to the various execution sites around Belgrade to be shot. The hunt for the fugitive Jews was part of the official policy of the occupying forces directed against the Jews. The collaborationist authorities played a key role in the process of locating the Jews who were hiding. The organization of the escape from the German-occupied territory in Serbia entailed several factors and mainly depended on logistics and the amount of money that the “fugitives” possessed. Selling forged papers or false identities was a very lucrative business in the years of widespread dearth and poverty. Among the citizens of Serbia there were those who agreed to help their erstwhile neighbors, friends, or acquaintances for reasons of pure compassion. Successful hiding depended directly on change of identity and frequent change of residence. Jews who had foreign citizenship or an Italian passport were in a somewhat better position. Possession of expensive “Italian papers” did not always guarantee a successful escape. Even when they succeeded in reaching other occupation zones, some Jews were returned to Serbia because they were considered “Serbian Jews” from the standpoint of the other occupation authorities, and were not under the jurisdiction of the services that operated outside the area under German control. It is difficult to say how many Jews who lived on the territory of the German-occupied zone in Serbia in April of 1941 or just found themselves there at the time and tried to escape, actually succeeded. It is known that around 900 Jews passed through the prison cells of the Banjica Concentration Camp through the autumn of 1944, most of whom had been caught attempting to escape. Underscoring the swiftness of the Holocaust in Serbia after May of 1942, reveals not only the high degree of systematicity of the occupation authorities in their endeavors to exterminate every single Jew, but also shows the German-occupied territory in Serbia as an area that was exposed to particularly brutal measures over a period of four years, not only against the Jewish, Roma, and Serb people, but also against all the other citizens who lived in this area.